

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ВИКЛАДАННЯ МУЗИКИ В УРСР: ШКІЛЬНІ ПРАКТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РОКІВ

У статті охарактеризоване викладання музики у школах Української РСР періоду другої половини 1940-х–1980-х років. Доведено, що воно у закладах освіти регламентувалося нормативним, науково-методичним та кадровим забезпеченням. Музика була складовою освітнього процесу у школах, адже це один із предметів, який не лише виконував безпосередню освітню функцію, ознайомлюючи дітей із творами митців, їх біографіями, музичними інструментами, безпосередньо виконанням творів, а й виховну. Вони набували знання про музику і виконавців, що було складовою формування радянської людини. Учні вчилися цінності радянського соціуму, яке воно продукувало у буденному житті і у майбутньому мало передати наступним поколінням.

Основні теми творів стосувалися патріотизму, лірики, кохання, дружби, вірності. Рекомендувалося поєднувати декілька елементів курсу на уроці: хоровий спів з музичною грамотою або з музичною літературою. У статті зазначено, що вони часто вивчалися у деформованому вигляді, здійснюючи акцент на діяльності російських композиторів або російських поетів, твори яких лягли в основу музичного мистецтва. Бракувало матеріалу із вивчення питання національної культури, що пояснювалося ідеологічним спрямуванням освітнього процесу у школах УРСР. Найбільші труднощі викликав показ і аналіз музичного матеріалу. Але педагоги приділяли увагу і розвитку здібностей школярів, їх емоційному і слуховому сприйняттю. Матеріал рекомендували використовувати у позакласній діяльності: під час бесід, доповідей на засіданнях гуртків та лекцій. Кадрове забезпечення відбувалося через педагогічні вищі навчальні заклади. Майбутніх фахівців готували не лише теоретично, але й практично, що стало вагомим підґрунтям їх подальшої діяльності. Все ж, у деяких закладах бракувало необхідних учителів, особливо у сільській місцевості, що стало свідченням загальної картини шкільного життя.

Ключові слова: школа, ідеологія, учитель, учні, предмет, вивчення, твори, музика.

Постановка проблеми. Музика у нашому житті відіграє різну роль: вона надихає, заспокоює, релаксує, спонукає до продукування іншої діяльності, розвиває або демонструє естетичні смаки особистості. Сьогодні вона теж на часі, оскільки відіграє представницьку роль на міжнародній арені, демонструючи потужний потенціал України та української культури, яку прагне знищити агресор. Вона стала своєрідним амбасадором у світовому просторі. Тому, звернення до неї є актуальним. Зазначений період характеризувався змінами радянського суспільства, яке прагнуло уніфікувати усі сфери життя, фактично поставити на служіння задля досягнення власних ідеолого-політичних та культурних цілей. Це здійснювалося шляхом реалізації основних постулатів у шкільній практиці викладання музики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання представлено сучасною історіографією. Предметом дослідження Ю. Каганова стало формування «радянської людини», дискурси радян-

ської та дисидентської літератури, що демонстрували механізми впливу на людину в СРСР [8, с. 21–30]. Н. Кіндрачук приділила увагу становленню світогляду шляхом здійснення денационалізації, атеїстичного виховання, які були спрямовані на вихолощення українськості та гуманності [9, с. 157–161].

О. Шановська вивчила питання формування соціально-політичних цінностей радянського суспільства, що мали легітимізувати владу і охарактеризувала процес соціалізації особистості у такому суспільстві, що зводилося до комуністичного виховання різними шляхами [16, с. 159–168]. О. Сухомлинська приділила увагу терміну «радянська педагогіка», яка була спрямована на реалізацію основних постулатів правлячої партії із використанням специфіки відповідної їй мови [14, с. 4–24].

М. Залужний відзначає, що у часи системної кризи радянського ладу суспільство мало різні музичні смаки: старше покоління захоплювалося

ще повоєнним репертуаром, не могло відмовитися від нього; представники інтелігенції шукали інші шляхи, а молодь намагалася вирватися із жорстких тенет владного мистецтва. Світова музична культура, все ж, впливала і на радянську, попри «залізну завісу». В СРСР репертуар ставав більш мелодійним, простішою була структура твору, ритм, а тексти – глибшими та емоційнішими. Серед тем виділялися такі: патріотизму, лірики, кохання, дружби, вірності та інші. Пізніше з'являються барди музики, пісні набували протесного характеру, засуджуючи людські антицінності: жорстокість, заздрість, зраду, конформізм [4, с. 79–88]. У 1970–1980-х рр. естрадний пісенний репертуар змінився на користь масовізації, що обумовлювалося розвитком телебаченням, звукозаписуючою технікою, появою нових – електромузичних інструментів та пісень П. Майбороди на вірші А. Малишка, В. Сосюри, М. Рибчинського, Б. Олійника; поширенню шлягерів поряд із існуванням європейської музики (диско, рок-н-ролу), різновидів танців (твіст, вальс, танго, шейк). На зламі 1980–1990-х рр. рок-музика фактично виходить із підпілля, стає розкутішою і привертає увагу не лише молоде покоління, а й інші, що обумовлювалося процесами «перебудови» [2, с. 69–72].

В. Куделя висвітлює діяльність комсомольської газети «Молода гвардія» у контексті її взаємодії із «неформалами», приділяючи увагу рок-музиці та музикантам і підтримуючи україномовний контент [10, с. 93–104]. В. Черкасов надає характеристику музично-педагогічній освіті радянського періоду та періоду незалежної України. Один із етапів, якому він приділяє увагу – 1960–1980-ті рр. Він аналізує процес підготовки педагогічних кадрів в інститутах УРСР, які мали володіти не лише педагогічними знаннями і навичками музичного виховання, а й диригентськими, грою на музичному інструменті. Він торкнувся питання розвитку вищих навчальних закладів: створення нових мистецьких кафедр, діяльності викладачів, студентів тощо [15, с. 7–12]. Питання забезпечення книгами загальноосвітньої школи розглядав А. Мураховський, але у контексті книговидавничої справи. Він представив у своєму доробку статистичні дані щодо динаміки цього протягом радянського періоду і порівняв книговидання у різних колишніх радянських республіках СРСР. Автор наголошує на потужній адміністративній, а тому і фінансовій підтримці книговидання, що обумовлювалося, перш за все, ідеологічними чинниками [12, с. 1–4].

Постановка завдання. Питання викладання музики у школах УРСР зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Долучення школярів до музики полягає у розвитку їх здібностей, емоційного та слухового сприйняття, засвоєння теоретичних знань про музику, формування умінь та навичок оперувати ними в процесі спілкування з музикою і роздумувати про неї [11, с. 175–179]. У газеті «Радянська освіта», яка була органом Міністерства освіти та республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ УРСР, музикознавець Л. Равинов наголошував на обов'язковому знайомстві учнів з літературою, що присвячена музиці. Музичне виховання у школі складалося із хорового співу, що було його основним видом, музичної грамоти і музичної літератури (у 1–4 класах називалося «слухання музики»). Остання знайомила школярів із кращими зразками музичної творчості – народної та професійної, з життям видатних композиторів та їх творами. Завдяки знайомству із музичною літературою учні набували багаті і різноманітні знання і враження, навчалися їх емоційно сприймати і усвідомлювати. У них розвивався естетичний смак, виховувалася любов до пісні, вітчизняної і зарубіжної класики, кращих «творів радянських композиторів». Вони набували знання про музику і виконавців, що було складовою формування радянської людини [13, с. 2].

Курс мав певну систему. У початкових класах діти слухали окремі твори, переважно вітчизняних композитивів та народної музики, що наростали за складністю. З 5-го класу матеріал був згрупований за темами. У 5–6-х – учні знайомилися із народною пісенною творчістю, де відображені мотиви любові до природи і природні явища, усна народна творчість та героїка. Ці теми мали сприяти усвідомленню учнями зв'язку музики із життям та готувати їх до вивчення творчості композиторів-класиків та радянської музики, що вивчалася вже у старших класах. Рекомендувалося поєднувати декілька елементів курсу на уроці: хоровий спів з музичною грамотою або з музичною літературою. Відведена на музичну літературу 7–8 годин на рік (у 5–10 класах) розподілялися на 15–16 уроків у межах 1/2 академічної години на уроці. Матеріал міг розподілятися по-різному. Пропонували використовувати наскрізний метод, при якому біографію вивчали протягом декількох уроків, демонструючи і твори композиторів. Задля активізації сприймання учнів, учитель, коли раніше не пояснював, міг розпочати вивчати нову тему із показу знайомого або улюбленого твору, що пов'язаний був із темою. Педагог міг почати урок і з виконання незнайомої але яскравої, захоплюю-

чої музики. Враховуючи обмеженість часу, із значного обсягу біографічного матеріалу необхідно було відібрати найголовніше для створення в учнів уявлення про умови, у яких жив і працював автор, у яких формувалися його погляди. Розповідаючи біографію М. Римського-Корсакова у 9-му класі, учитель мав звернути увагу на його знайомство із народними піснями, що стало основою його подальшої творчості; навколосвітню подорож, коли формувалися його політичні погляди і були створені картини моря в операх «Садко», «Казка про царя Салтана», сьюті «Шехерезада» тощо. Необхідно було акцентувати і на його більше, ніж 30-річній педагогічній діяльності, звільнення у роки Першої російської революції 1905–1907 рр. та вплив М. Лисенка, адже він створив опери і на українські сюжети. При цьому запис біографії, що мали фіксувати діти, мав бути коротким. Ширший матеріал рекомендували використовувати у позакласній діяльності: під час бесід, доповідей на засіданнях гуртків та лекцій. Було бажаним, щоб при викладі біографії композитора учитель, наводячи приклади їх творів, наспівував або награвав теми, уривки мелодій із них. Біографію М. Лисенка, рекомендували проілюструвати пісню з опери «Тарас Бульба», пісню Наталки з опери «Наталка-Полтавка», пісню «Якби мені черевики». У бесідах пропонували використовувати афоризми композиторів, які б пожвалювали розповідь, підтверджували його погляди, допомагали зрозуміти музику. Педагоги використовували і наочний матеріал: портрети композиторів, плакати, присвячені їх життю і творчості, репродукції картин [13, с. 2].

Найбільші труднощі викликав показ і аналіз музичного матеріалу, тому перед прослуховуванням великих творів – симфоній, сонат, оперних сцен та увертюр – учитель сам їх програвав і наспівував, що сприяло кращому засвоєнню музики, скеровуванню їхньої уваги при слуханні на головному. У тих класах, де учні були слабо підготовлені і не мали навичок слухання музики, варто учителю самому охарактеризувати твір, причому наводили приклад лише російських митців і літераторів на кшталт: «Зараз ви прослухаєте один із прекрасних романсів Глінки – романс “Я помню чудное мгновенье” на вірші Пушкіна. Тут Глінка проникливо розповів у музиці романсу про глибоке і чисте кохання. Ніжно і світло звучить початок твору, що малює народження почуття. Послухайте, яка наспівна мелодія, який прозорий супровід!» [13, с. 2].

Це ж стосувалося і лірики О. Пушкіна, М. Лермонтова у творах М. Чайковського і М. Глінки (слухання музики, лекція-концерт), «Вірші М. Іса-

ковського в творах радянських композиторів». Якщо музичний рівень класу вищий, учитель міг не характеризувати усього твору, а задавати питання, які покликані активізувати їх увагу і скеровувати на головне: про зміну характеру музики, мелодії, супровід фортепіано тощо [6, арк. 229].

Викликати емоції та образи можна згадуючи й характерні деталі декорацій, зовнішній вигляд персонажів, що демонструвалося на екранах діафільмів, уривків сюжетів із творів. Для закріплення вивченого матеріалу можна було на уроках під час хорового співу і вивчення музичної грамоти виділити до 5 хвилин для проведення вікторини. Перевіряти засвоєний матеріал рекомендували звертаючи увагу на біографічні дані митця, уривків із його творів, їх наспівування, характеристики змісту творів. Учителі спрямовували навчання і на розвиток в учнів музичного слуху, музичної пам'яті, уваги, уяви, любові та інтересу до співів і музики. Уроки у початкових класах, як правило, проводили класоводи [4, арк. 22].

На заняттях слухали музику по грамзаписам, через магнітофон та у виконанні самих учителів. Педагоги підвищували ефективність занять, навчаючи учнів емоційно і свідомо сприймати музичні твори, співати на два голоси як із музичним супроводом, так і без нього, готували дітей до трьохголосного співу. Учителі практикували слухові вправи з нотної грамоти, музичних і вокальних диктантів. Прикладом таких педагогів стали учителі І. С. Сєверінов, Т. І. Мінеров із м. Миколаєва [6, арк. 227]. Педагоги використовували на заняттях музичні інструменти, приділяли увагу навчанню учнів нотній грамоті і ознайомленню із кращими надбаннями музичного мистецтва. Урок використовували і з виховною метою.

Передумовою музичного виховання школярів стала якісна підготовка учителя: підвищення його фахового рівня, методична і практична підготовка, планування тематики уроків, володіння грою на музичних інструментах, позакласна робота (тиждень музики, перегляд музичних телепередач, прослуховування та перегляд опер, симфоній, проведення вікторин, вечорів відпочинку, робота стіннівок, зустрічі із композиторами та виконавцями тощо). В. Черкасов зазначає, що майбутні педагоги, які навчалися у вищих навчальних закладах, отримували і теоретичну, і практичну підготовку. Вони виконували різні музичні твори, співали, вивчали методику роботи із дітьми, із музичними інструментами, підкріплюючи це педагогічною практикою у загальноосвітніх школах УРСР, де майбутні фахівці могли працювати учителями

музики та співів, здійснювали позакласну виховну роботу із музично-естетичного виховання дітей. У 1970-ті рр. здійснювалися експерименти із питань експериментальної роботи викладання музики у школах. Збільшилися якісні показники навчання майбутніх педагогів, які поповнювали цю когорту у школах УРСР. Проте їх бракувало у сільських закладах, тому влада намагалася інтегрувати декілька напрямів освітньої діяльності: підготовку безпосередньо фахівців-музикантів і художньої культури, музикантів і учителів народознавства тощо. У 1980-х рр. предмет «Музика і спів» у школах було перейменовано на «Музика», програма якого була побудована за тематичним принципом, що знайшло відображення і у системі підготовки учителів [15, с. 7–12].

Все ж, у деяких школах не у повному обсязі виконувався програмовий матеріал із музичної грамоти, що особливо стосувалося початкових класів: класоводи обмежувалися вивченням лише окремих пісень. Учителі, які викладали співу у 5–7 класах (нефахівці) намагалися подати програмовий матеріал, проте не володіючи необхідними знаннями, проводили їх на низькому рівні, тому знання і навички у дітей були слабкими і не відповідали вимогам навчальних програм. З метою поширення кращого педагогічного досвіду демонструвалися показові уроки, зокрема у Дрогобицькій області у Стебницькій середній та Лішнянській семирічній школах [4, арк. 22].

На жаль, заняття із музичної літератури проводили не усі вчителі, які вели співу, як правило, через брак музичних інструментів або через недооцінку цієї частини курсу [13, с. 2]. Викладання співів залишалося на низькому рівні, зокрема, у таких школах Львівщини: Хмільнянській восьмирічній, Опільській, Підмонастирській, Стирковецькій початкових, що пояснювалося відсутністю необхідних фахівців. У середніх та восьмирічних школах Лопатинського району не працювало жодного фахівця зі співів. Учителі не володіли нотною грамотою, не мали вокальних даних, тому і забезпечити викладання співів на належному рівні не було можливості [7, арк. 76]. У звіті про роботу шкіл і відділів народної освіти Миколаївської області за 1960–1961 навчальний рік зазначалося,

що у Сирівській восьмирічній школі, Велико-Врадівській середній школі уроки проходили на низькому методологічному рівні [6, арк. 227].

Проте у 1990 р. у документах серпневих конференцій учителів шкіл Первомайського району Миколаївської області за 1990 р. писали про значущість «Декларації про державний суверенітет України», яка проголошувала право українського та інших народів, котрі мешкали у республіці, на своє відродження, що неможливе без участі освітян. Учитель – головна фігура перебудови народної освіти, державної духовності. Семінари учителів музики, які відбувалися в області продемонстрували невичерпне джерело національної культури, що варто було передати наступним поколінням: «Фольклор, історія, уроки народознавства – усе це повинно перейти до наших дітей у первозданному вигляді задля відродження нашої духовності і традицій» [1, арк. 7–12].

Тобто, педагоги мали б приділити увагу основним компонентам музичних творів, історії створення, аналізу, особливостей твору і герою, простежити інтегровані зв'язки із іншими творами або іншими видами мистецтва, приділяти увагу естетичному вихованню школярів. Фактично залишалися осторонь питання національної культури і самобутності, що пояснювалося ідеологічним спрямуванням освітнього процесу у школах УРСР. Поза увагою педагогів і науковців, які мали відношення до проведення уроків і створення науково-методичного забезпечення, залишалися і реальна патріотична тематика, вона знайшла відображення лише у контексті радянського патріотизму, що нівелював особисте і національне життя взагалі.

Висновки. Отже, вивчення та викладання будь-якого шкільного предмета регламентувалося не лише нормативним та методологічним підґрунтям, а й втручанням правлячої партії в усі сфери життя і освіта була однією із важливих ланок, де відбувалося формування світогляду та поведінки молодого покоління, яке мало стати будівниками радянської держави і реалізовувати її основні постулати. Музика не стала виключенням із цього правила. Перспективою нашого дослідження може стати вивчення питання викладання та вивчення інших дисциплін зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Документи августовской конференции учителей школ района за 1990 год. Исполнительный комитет Первомайского районного совета народных депутатов. Отдел образования г. Первомайск Николаевской области. ДАМО (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р. 3107. Оп. 1. Спр. 456. 25 арк.
2. Драбчук Ю. П. Українська пісенна естрада 70–80-х рр. *Вісник Маріупольського державного університету серія: філософія, культурологія, соціологія*. 2014. Вип. 7. С. 69–72.
3. Зайцева Олександра. Урок музики як основний засіб формування естетичної культури учнів основної школи. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2012. № 6 (ч. 2). С. 203–208.

4. Залужний Марк. Радянська популярна музика в 1960–1980-х рр.: загальна характеристика й тенденції розвитку. *Етнічна історія народів Європи*. 2024. Випуск 72. С. 79–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.72.08>
5. Звіт про роботу шкіл Дрогобицького району за 1957–58 н. рік. 1957–1958 рр. Дрогобицький обласний відділ народної освіти м. Дрогобич. Відділ шкіл. *ДАЛО* (Державний архів Львівської області). Ф. Р. 1869. Оп. 1. Спр. 765. 22 арк.
6. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Миколаївської області за 1960–1961 навчальний рік. *ДАМО* (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р. 2817. Оп. 2. Спр. 73. 313 арк.
7. Звіт райвно про роботу шкіл Лопатинського району за 1960–1961 н/р. Обласний відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих. Шкільний відділ. *ДАЛО* (Державний архів Львівської області). Ф. Р. 163. Оп. 4. Спр. 714. 76 арк.
8. Каганов Ю. О. «Радянська людина» в історіографічному дискурсі: радянська і дисидентська версії. *Сумська старовина*. 2018. № LIII. С. 21–30.
9. Кіндрачук Н. Радянська обрядовість як засіб утілення в життя політики денационалізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3. С. 157–161.
10. Куделя В. Є. «Ми неформалів породили, ми їх і... полюбимо?». Радянська рок-музика на шпальтах газети «Молода гвардія» в роки перебудови. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. Т. 6. С. 93–104. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.93-104>
11. Мішедченко В. В. Музична грамота в структурі уроку музики в загальноосвітній школі. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 27. С. 175–179.
12. Мураховський Анатолій. Українське книговидання: радянська доба і сьогодення. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 6. С. 1–4.
13. Равінов Л. Знайомити учнів з музичною літературою *Радянська освіта*. 1958. № 5 (797). 1 лютого субота. С. 2.
14. Сухомлинська Ольга. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3 (дата звернення : 05.06.2024).
15. Черкасов В. Ф. Періодизація музично-педагогічної освіти України в умовах наближення до європейських і світових стандартів. *Мистецтво та освіта*. 2021. № 3 (101). С. 7–12. DOI: [https://doi.org/10.32405/2308-8885-2021-3\(101\)-7-12](https://doi.org/10.32405/2308-8885-2021-3(101)-7-12)
16. Шановська О. Громадянське виховання: радянська практика (1956–1991 рр.) *Емінак*. 2019. № 4 (28). С. 159–168. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.4\(28\).354](https://doi.org/10.33782/eminak2019.4(28).354)

Lavrut O.O. TEACHING MUSIC IN THE USSR: SCHOOL PRACTICES IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S

The article describes the teaching of music in the schools of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s–1980s. It has been proven that this was regulated by normative, scientific-methodical and personnel support in educational institutions. Music was a component of the educational process in schools, because it is one of the subjects that not only performed a direct educational function, introducing children to the works of artists, their biographies, musical instruments, the direct performance of works, but also an educational one. They acquired knowledge about music and performers, which was a component of the formation of a Soviet person. The pupils were instilled with the values of the society, which it produced in everyday life and was to pass on to the next generations in the future.

The main themes of the works concerned patriotism, lyrics, love, friendship, loyalty. It was recommended to combine several elements of the course in the lesson: choral singing with musical literacy or with musical literature. The article states that they were often studied in a distorted form, focusing on the activities of Russian composers or Russian poets, whose works formed the basis of musical art. There was a lack of material on the study of national culture, which was explained by the ideological orientation of the educational process in the schools of the Ukrainian SSR. Showing and analyzing the musical material caused the greatest difficulties. But teachers also paid attention to the development of the abilities of schoolchildren, their emotional and auditory perception. The material was recommended to be used in extracurricular activities: during conversations, reports at meetings of circles and lectures. Personnel support was provided through pedagogical higher educational institutions. Future specialists were trained not only theoretically, but also practically, which became a strong basis for their further activities. However, some institutions lacked the necessary teachers, especially in rural areas, which was a testament to the overall picture of school life.

Key words: school, ideology, teacher, pupils, subject, study, works, music.